

А.Л. Залізняк *

«ГРАД РУСИЧІВ ІМ'ЯМ ПЕРЕСІЧЕНЬ» У М. ДНІПРО ТА АРХЕОЛОГІЧНІ РЕАЛІЇ

У статті розглядаються різні версії історичної інтерпретації відомого давньоруського поселення Огринь 8, яке досліджувалося археологічною експедицією НаУКМА в липні 2018 р. у м. Дніпро.

Ключові слова: поселення Огринь 8, Київська Русь, Надпоріжжя, Пересічень, м. Дніпро.

У липні 2018 р. археологічна експедиція НаУКМА досліджувала відому багаточарову стоянку Огринь 8, що на лівому березі Дніпра навпроти однойменного міста (рис. 1). Головною науковою метою досліджень були пошуки унікальних землянок доби мезоліту, відомих за матеріалами розкопок експедиції Д.Я. Телегіна у 70—80-х рр. минулого століття. Однак, мезолітичний горизонт пам'ятки виявився перекритий потужним шаром з яскравими матеріалами часів Київської Русі. Ця стаття присвячена культурно-історичній інтерпретації саме цих давньоруських матеріалів XI—XIII ст. Автор статті дякує співробітникам відділу давньоруської археології ІА НАНУ О.П. Моці, А.О. Козловському, Т.Ю. Гошко, А.В. Петраускасу, В.К. Козюбі, Н.В. Хамайко за консультації в процесі роботи з давньоруськими матеріалами з поселення Огринь 8.

Півострів Огринь — це великий піщаний масив, що простягся на кілька кілометрів уздовж лівого берега Дніпра навпроти однойменного міста (рис. 1). Назва півострова має тюркське походження і в перекладі значить «зле, прокляте місце». За легендою це місце нібито так назвали татари, після того як у 1660 р. їх десятитисячний загін, що повертався з ясирем до Криму, був розбитий на переправі через р. Самару козаками Івана Сірка.

Багаточарове поселення Огринь 8 розташовано на північно-західному узбережжі

півострова Огринь на мисі першої надзаплавної тераси при впадінні р. Самари в Дніпро (рис. 1). Пам'ятка виявлена М.О. Міллером на початку 30-х рр. XX ст. у процесі обстеження берегів майбутнього водосховища, що утворилося завдяки будівництву Дніпрогесу (Міллер 1935). У 1945, 1946 рр. стоянку досліджував А.В. Добровольський (1949). Основні відкриття на стоянці сталися під час багаторічних робіт експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д.Я. Телегіна у 1973—1976, 1978, 1982, 1986, 1988, 1990 рр. (Телегін 2002). Тривалий час у складі експедиції працювали автор цих рядків (1973—1976, 1986) та Д.Ю. Нужний. Добуті експедицією Д.Я. Телегіна киеворуські матеріали Огрині узагальнив в авторській монографії А.О. Козловський (1990), який і сам брав участь в розкопках пам'ятки у 1978 та 1986 рр.

Поновлення робіт на поселенні Огринь 8 майже за 30 років після останніх досліджень на ній видатного українського археолога Д.Я. Телегіна (2002) пояснюється намірами міської влади м. Дніпро організувати на Огриньському півострові міський парк відпочинку, що неминуче призведе до пошкодження культурного шару пам'ятки.

Археологічна експедиція НаУКМА 2018 р. натрапила на багаті матеріали з верхнього шару поселення часів Київської Русі (XI—XIII ст.). У спалених господарчих об'єктах (рис. 2) і просто в культурному шарі знайдено величезну кількість уламків гончарного посуду XI—XIII ст. (рис. 3, 28—31; 4). Вперше на поселенні трапилася виразна серія кераміки другої половини XI ст. з характерним «манжетом» по вінчику і неглибокою закраїною (рис. 4, 11—12), властивою для більш пізнього посуду XII—XIII ст. (рис. 4, 1—10). Значну частину керамічного комплексу складають уламки червоноглиняних амфор кримського та візантійського виробництва, а також посуд, вкритий поливою жовтого та зеленого кольору.

Злитки чавуну (криці) та бронзи свідчать про розвиток чорної металургії та ливарної

* ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач Відділу кам'яної доби інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-8924-8122, zaliznyakl@ukr.net

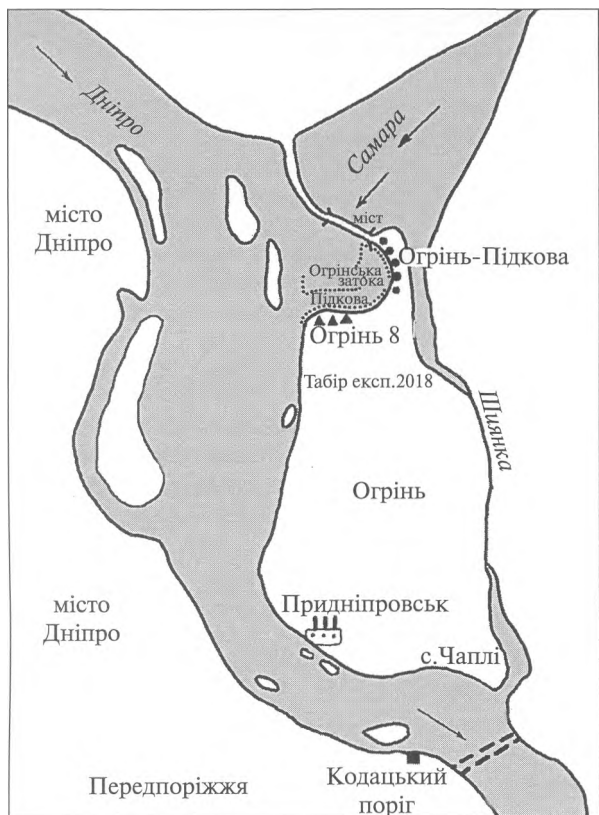

Рис. 1. План Передпоріжжя з Огриньським півостровом. У наш час — територія м. Дніпро

справи. В колекції різноманітні ковані цвяхи, будівельні скоби, залізні господарчі та столярні ножі, точила для їх гостріння, тесла для видобування човнів, шила, рибальські гачки тощо (рис. 3, 14–27). Культурний шар містить велику кількість кісток корів, кіз, овець, свиней, а також різноманітних риб, зокрема великих сомів та осетрів.

Яскравою складовою колекції артефактів з киеворуського горизонту поселення Огринь 8 є різноманітні жіночі прикраси зі скла — браслети, дрібні намистини (рис. 3, 1–12).

Численні уламки браслетів київського та візантійського виробництва, полив'яний посуд, імпортна амфорна тара певною мірою свідчать про заможність мешканців поселення. Криці, металургійні шлаки, різноманітний ремісничий інструментарій, імпорт (амфори та скляні браслети кримського та візантійського виробництва) свідчать про інтенсивну ремісничо-торгівельну діяльність мешканців селища.

Вироби з руського шару поселення надзвичайно схожі з матеріалами княжого Києва та його околиць XI–XIII ст. Особливості домобудівництва руського населення Огрині (форма і конструкція жител, глинобитні печі

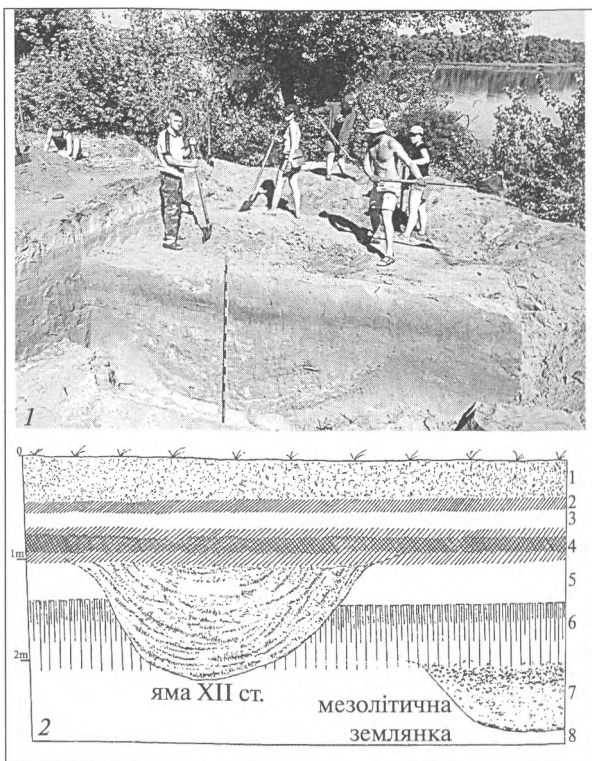

Рис. 2. Огринь 8 — 2018: 1 — розкопки господарчої ями XII ст.; 2 — стратиграфія нашарувань

тощо) також мають прямі паралелі в тогочасних будівлях Середньої Наддніпрянщини. Все це свідчить про тісний культурний, економічний та політичний зв'язок руських поселень у гирлі Самари з княжим Києвом. Висловлена думка, що у Надпоріжжі у XI–XIII ст. більшість населення складала переселенці з Середньої Наддніпрянщини (Козловський 1990, с. 158, 163). Нечисленність кісток коня у культурному шарі пам'ятки, можливо, опосередковано свідчить про незначну частку степового елемента серед мешканців селища.

Феномен Передпоріжжя

Дніпровський водний шлях, що відомий з літописів під назвою Грецький або шлях «із варяг у греки», відіграв надзвичайну роль у становленні, економічному та політичному розвитку держави Русь. Сама держава виникла і консолідувалася навколо контрольних пунктів на цьому торговельному шляху, найбільшими з яких були Київ, Смоленськ, Новгород, Полоцьк. Важливу функцію на дніпровській річковій магістралі здавна відіграло Передпоріжжя — місцина при впадінні р. Самара в Дніпро, нижче якої безпосередньо починалися небезпечні пороги (рис. 1). У наш час територію Передпоріжжя займає мегаполіс Дніпро,

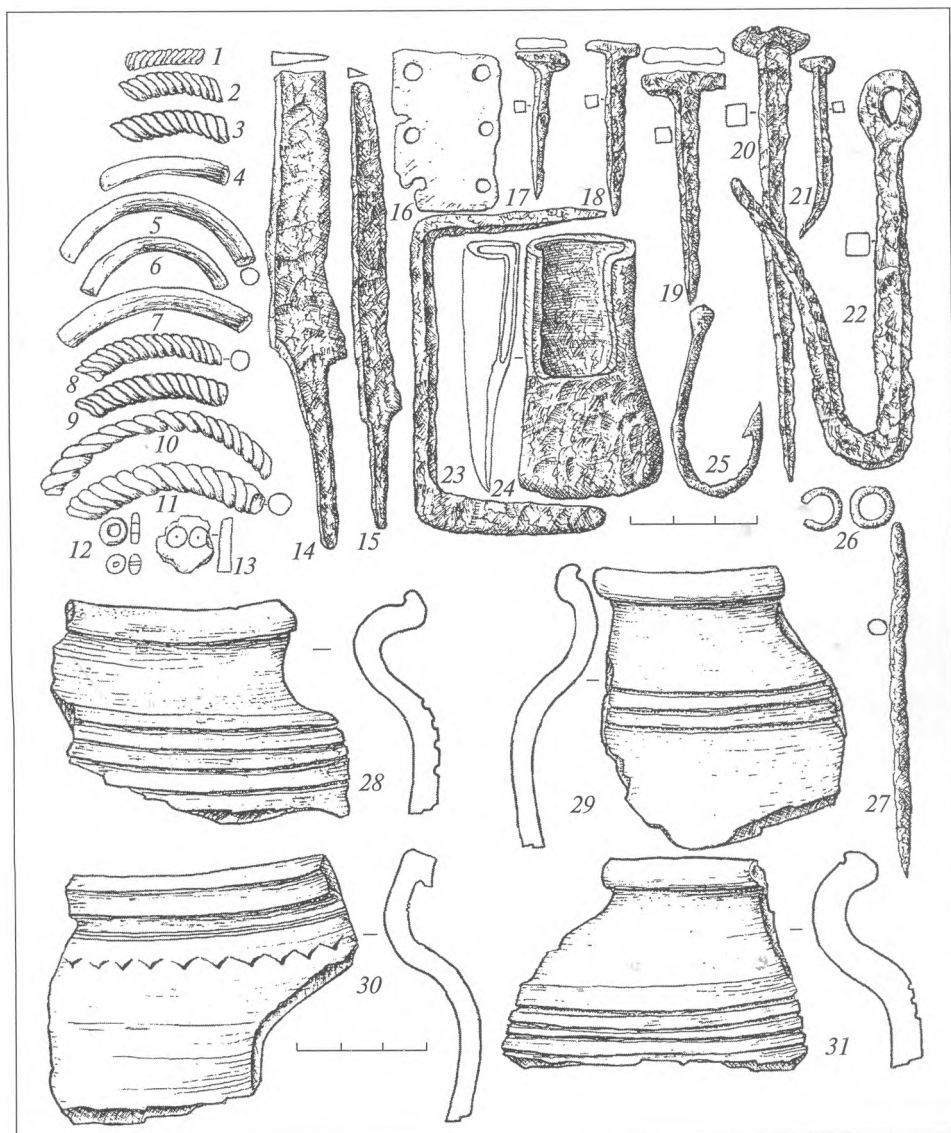

Рис. 3. Огринь 8 — 2018: 1–11 — скляні браслети; 14–27 — залізні інструменти; 28–31 — фрагменти глиняного посуду XII ст.

на виникнення і розвиток якого суттєво впливали природно-географічні особливості та соціально-економічні фактори регіону, що був своєрідною брамою перед грізними порогами.

Про панівну роль Передпоріжжя на дніпровському магістральному шляху свідчить будівництво поляками у 1635 р. фортеці над Кодацьким порогом для контролю над переміщенням по Дніпру війовничого козацтва та товарів на Січ. Катерина II також не випадково обрала Передпоріжжя для Катеринослава — однієї зі столиць імперської провінції Новоросія.

У Передпоріжжі не лише перетиналися річкові та сухопутні торговельні шляхи, але й відбувалося своєрідне переформатування дніпровської торговельної магістралі. Справа в тому, що відносно безпечно подолати пороги водою можливо було лише під час весняної по-

вені. Тому більшу частину року купці оминали небезпечні пороги східним річковим шляхом. Кораблі заходили з Дніпра в Самару, далі притокою Самари річкою Вовчі Води (Вовча) досягали вододілу з р. Кальміус, до якої потрапляли волоком. Кальміусом судна спускалися до Азовського моря і пливли до соляних промислів Криму або через Керченську протоку у Чорне море до Константинополя. Пропливши Самарою до її витоків можна було волоком перебраться у басейн Сіверського Дінця і далі Нижнім Доном до Волги і Каспію. Зрозуміло, що річковий шлях Самарою, Вовчими Водами, Кальміусом функціонував і в зворотному напрямку (Бінкевич, Камеко 2008, с. 11–13).

Тому усі кораблі, що рухалися Грецьким шляхом на південь, незалежно йшли вони через пороги навесні чи обходили їх річками

Рис. 4. Огринь 8 — 2018: 1–10 — вінчики посуду XI–XIII ст.; 11, 12 — вінчики посуду кінця XI ст.

східніше, зупинялися на кілька днів перед першим Кодацьким порогом, у Передпоріжжі, тобто поблизу гирла Самари. Судна готували до подолання небезпечних порогів, поповнювали припаси, шукали досвідченого лоцмана, очікували сприятливої погоди тощо. Існують вагомі підстави стверджувати, що з гирла Самари починалася переправа через Дніпро вище Кодацького порогу. На користь цього свідчать рештки давньоруських поселень на ключових пунктах такої переправи — Огринь, острів Каменеватий (Князів) та Лоцманська Кам'янка на правому березі Дніпра (рис. 1).

Таким чином, гирло Самари перед першим Кодацьким порогом було важливим перехрестям великих торговельних шляхів. Вочевидь, у таких місцях виникали поселення, що обслуговували вузол річкових та сухопутних шляхів. Специфічна функція таких поселень зумовлювала відповідну інфраструктуру з різними майстернями, лавками, корчмами тощо. Їх мешканцями були кваліфіковані ремісники — ковалі, теслі, лоцмани, купці, торговці різноманітним реманентом, крамом та провіантом для далекої подорожі тощо. Поселення виконувало функцію перевального пункту, де завантажувалися та розвантажувалися торговельні судна. Тут функціонували традиційні торжища, на яких відбувалися торгівля та об-

мін між місцевим осілим населенням, кочовиками та прибулими здалеку купцями.

Саме в таких місцях як Огринська затока в гирлі Самари (рис. 1), вочевидь, мешкали літописні бродники. Вперше про них згадує Руський літопис під 1147 р. Скупі літописні дані породили значний різнобій у розумінні різними дослідниками соціального статусу, етнічного складу, характеру занять бродників. Однак, практично всі автори визнають, що ця категорія середньовічного населення півдня сучасної України отримала свою назву через проживання поблизу переправ через ріки (бродів), які вони контролювали та обслуговували як провідники та охоронці (Котляр 1969; Козловський 1990, с. 165–170). Імовірно, серед мешканців огринських поселень XI–XIII ст., розташованих на бродях з лівого берега Самари дніпровськими островами на правий берег Дніпра, були і провідники-бродники, які забезпечували переправу через Самару та Дніпро. А чи не в їхньому середовищі народилося відоме прислів'я: «Не знаючи броду — не лизь у воду»?

Огринська затока в її сучасному вигляді утворилася в 30-ті роки минулого століття внаслідок підтоплення заплави Самари через будівництво греблі Дніпрогесу (рис. 1). Раніше тут існувала затока Підкова відповідної форми, яка являла собою старицю р. Самара і, схоже, слугувала гаванню для суден за часів Київської Русі. Саме на високому південному та східному берегах затоки Підкова і розташовані киеворуські поселення Огринь 8 та Огринь-Підкова (рис. 1).

В.В. Бінкевич, В.Ф. Камеко та інші дослідники з м. Дніпро переконливо показали, що гирло Самари перед першим Кодацьким порогом було важливим перехрестям великих торговельних шляхів. Цей фактор, на нашу думку, пояснює сліди інтенсивної життєдіяльності та багатство археологічних матеріалів з киеворуських поселень в гирлі Самари (Огринь 8, Огринь-Підкова).

Легенда про місто Пересічень

Яскраві археологічні матеріали XI–XIII ст. з розкопок поселення Огринь 8 у 2018 р. проливають світло на актуальну для Дніпропетровщини проблему локалізації літописного міста Пересічень у гирлі Самари.

Під час роботи експедиції з'ясувалося, що активні дослідження в галузі археології на Дніпропетровщині ведуть не лише фахові археологи та історики, але й численні краєзнавці та зацікавлені аматори. Зокрема актуальною в їх

середовищі на сьогодні є проблема літописного міста Пересічень, яке, спираючись на киеворуські матеріали Огрині, деякі автори розміщують на березі Огринської затоки, що у гирлі Самари. Поселення XI—XIII ст. на Огрині в численних дописах краєзнавців Дніпропетровщини фігурує не інакше як «місто русичів», столиця племені уличів, літописний Пересічень, від якого нібито веде свій початок сучасний мегаполіс Дніпро.

У цьому відношенні безсумнівний інтерес являє собою книга краєзнавців В.В. Бінкевича та В.Ф. Камеко (2008). Дослідники вважають, що місто Пересічень розташовувалося у місці пересічення торговельних та міграційних шляхів. А оскільки в місті впадіння р. Самари в Дніпро перед першим Кодацьким порогом здавна пересікалися водні та сухопутні шляхи, то на їхню думку, саме тут і знаходився Пересічень. Проголосивши Огринське поселення XI—XIII ст. «містом русичів», яке в літописах фігурує як столиця племені уличів Пересічень, згадані автори *«роблять спробу обґрунтувати тезу про більш ніж тисячолітній вік міста на Дніпрі і про те, що попередником його було місто-столиця слов'янського племені Пересічень»* (Бінкевич, Камеко 2008, с. 194—196, 331).

Красива легенда про столицю племені уличів, що нібито існувала на Дніпрі в межах сучасного однойменного міста ще за часів виникнення Київської Русі, живе в середовищі краєзнавців, фахових археологів та істориків м. Дніпро вже тривалий час і має свою історію. Живлять цю археолого-краєзнавчу концепцію не лише багаті археологічні матеріали часів Київської Русі з Огрині, але й літописні дані. Мається на увазі коротка згадка у Першому Новгородському літописі про трирічну (937—940 рр.) облогу воеводою київського князя Ігоря Свенельдом племенного центру уличів міста Пересічень. Вважається, що підкорення Свенельдом Пересічення спричинило відхід уличів вниз по Дніпру, а потім під тиском печенігів у Буго-Дністровське межиріччя.

«Ігорь же сидяще къняжа Кыеве, миръ имея къ всем странамъ, а съ уличи и съ дрвляны именяе рать. И бе у него воевода именьмъ Свеньдъ, и възложи на ня дань, и вдасть Свеньду. И не vzdядяшеться единъ градъ, именов Пересечень; и седее около его три лета и едъва възя... И бша сдъяще углицъ по Днъпру внъизъ, и посем приидоша межи Бъгъ и Днъстръ, и сддоца тамо».

Чи справді киеворуські поселення Огрині є залишками саме легендарного Пересічення? Проаналізуємо «за» і «проти» такої гіпотези.

Літописець не вказує, де саме був розміщений племінний центр уличів Пересічень. Зрозуміло, що десь південніше і нижче по Дніпру від Києва, де мешкали уличі. Головним аргументом на користь припущення згаданих авторів, що контрольний пункт на перехресті згаданих шляхів звався саме Пересічень є факт їх пересічення саме в гирлі Самари: *«Якщо шукати Пересічень нижче Києва, то найбільш пересіченою шляхами була місцевість, перед першим порогом Дніпра»* (Бінкевич, Камеко 2008, с. 10).

Однак, численні торговельні шляхи перетиналися і в інших ділянках Подніпров'я — у Києві, Трахтемирові навпроти Переяслава, на Кічкаській переправі у Запоріжжі, на переправі поблизу відомого Кам'янського городища, що на Нижньому Дніпрі тощо. За логікою В.В. Бінкевича та В.Ф. Камеко згадані пересічення шляхів теж можуть претендувати на ймення легендарного міста.

До того ж маємо ще кілька версій розміщення Пересічення з не менш переконливою аргументацією, як його локалізація у гирлі Самари. Б.А. Рибаків розміщував легендарне місто південніше Києва (Рыбаков 1950). «Київський» Пересічень, про який згадує Іпатівський літопис під 1154 і 1161 рр. різні дослідники впевнено розміщують на південній околиці Києва в Китаєво, де маємо потужне давньоруське городище з великим посадом (Толочко 1980, с. 140; Вортман 1998). Висловлено припущення, що цей Пересічень міг успадкувати назву більш раннього, коли під тиском кочовиків частина уличів відступила долиною Дніпра на північ.

Існує й бессарабська версія розміщення Пересічення. Вона базується на припущенні, що Пересічень був заснований уличами десь у басейні Південного Бугу, Нижнього Дністра чи навіть на Нижньому Дунаї, коли уличі відійшли з Дніпра на захід під тиском печенігів. Агресивність останніх різко зросла після 965 р. внаслідок розгрому Хозарії князем Святославом, що відкрило шлях печенігам на Нижній Дніпро та Надчорномор'я. Спроби локалізувати місто у Бессарабії базуються на співзвучних топонімах: с. Пересечина (нині с. Оргей в Молдові), Презичені й Пресичина в Румунії на Нижньому Дунаї (Надеждин 1844; Барсов 1885; Рабинович 2006).

У літературі висловлено сумніви як щодо локалізації Пересічення в Китаєві, так і відносно його розташування на території Молдови чи на Нижньому Дунаї. У першому випадку це надто близько від Києва (усього за 10 км від княжої резиденції), щоб трирічний супротив уличів

війську киян виглядав правдоподібно. Друга бессарабська версія, навпаки, викликає сумніви дослідників через віддаленість від Києва. Важко уявити, що на зорі історії Київської Русі кияни мали такі великі стратегічні інтереси на території далекої Молдови, щоб аж три роки тримати в облозі столицю уличів.

Із цих міркувань В.О. Петрашенко (1989 с. 175, 176) обрала золоту середину і запропонувала розмістити літописний Пересічень на одному з городищ поблизу Трахтемирова, що на високому правому березі Дніпра навпроти Переяслава.

Дослідник руських пам'яток Надпоріжжя А.О. Козловський висловив сумніви, що Огринське поселення може бути археологічним відповідником літописного Пересічення, бо воно не мало ніяких укріплень. Тому важко уявити як неукріплене селище могло три роки оборонятися проти війська князя Ігоря. Ще переконливішою є хронологічна невідповідність матеріалів з Огрині літописним даним. Останні свідчать про події 937–940 рр., а відомі на сьогодні археологічні матеріали з Огрині донедавна датувалися XI — початком XIII ст. Лише цьогорічними дослідженнями вперше отримано матеріали другої половини XI ст. Кераміка першої половини X ст., яка б відповідала хронологічно літописним подіям на селищі в гирлі Самари, повністю відсутня. Тобто літописець писав про події, що передували заснуванню Огринського селища не менше ніж на 100 років, що виключає можливість асоціації останнього з літописним Пересіченням.

Скільки років місту Дніпро

Непереконлива спроба локалізувати Пересічень у гирлі Самари закономірно приводить В.В. Бінкевича та В.Ф. Камеко до ще сумнівнішого висновку: «*Виходячи з найранішої дати згадки Пересічення у літописі (914, 922 рр.) можна вважати, що нашому місту 1093 роки*». Мається на увазі м. Дніпро, що за офіційною імперською традицією було засноване указом Катерини II у 1776 р. і свого часу носило назву Катеринослав.

Однак, уродженець Дніпропетровська, відомий фахівець з історії українського козацтва Ю.А. Мицик навів переконливі аргументи, що місто Дніпро засновано майже на півтора сторіччя раніше указів Катерини II. Він мав на увазі побудовану над Кодацьким порогом, що на південній околиці м. Дніпро, поляками

у 1635 р. за участю французького інженера Боплана фортецю Кодак із посадом (рис. 1). З неї протягом XVII—XVIII ст. на місці майбутнього Катеринослава розвинулися центр Кодацької паланки Війська Запорізького Новий Кодак та слобода Половиця, що пізніше склали основу міської структури імперського Катеринослава. Під 1784 р. в описі Катеринославського намісництва зазначалося, що Катеринослав засновано з містечка Новий Кодак, яке з середини XVII ст. було центром Кодацької паланки Запорозької Січі: «*Екатеринославль — вновь учреждаемый город из местечка Новым Кодаком называемого*».

Козацька слобода Половиця була центром Катеринослава аж до середини XIX ст. Як перейменовували козацькі Нові Кодаки та Половицю в Катеринослав у 1790-х роках розповідав очевидець. На переправі через Дніпро «стояв соцький з великою мідною бляхою на грудях та добрячим ціпком». Кожного візника питав куди той їде. І якщо візник відповідав «На Половицю», соцький шмагав його ціпком, примовляючи: «Не в Половицю, а в Катеринослав» (Шатров 1969, с. 37).

Провідний археолог Дніпропетровщини І.Ф. Ковальова бачить історичні витоки м. Дніпро в козацькому містечку Самарь XVI—XVII ст., яке вперше згадується в указі короля Стефана Баторія під 1576 р. (Ковальова 2009, с. 131; Бінкевич, Камеко 2008, с. 333).

Якщо тяглість від Нового Кодака чи козацької Самарі до імперського Катеринослава не виглядає ілюзорною, то довести 1000-літній вік м. Дніпро ще важче ніж локалізувати Пересічень на Огрині. Адже для цього треба простежити неперервність, тяглість розвитку міста від киеворуського поселення в гирлі Самари до Кодака XVII ст. чи Катеринослава кінця XVIII ст. Однак, масові археологічні матеріали переконливо свідчать, що Огринське поселення часів Київської Русі припинило своє існування на початку XIII ст. Ситуацію не рятують не пов'язані з останнім територіально розрізнені матеріали розвинутого середньовіччя та Нового часу з території Огринського півострова, зокрема невеликий татарський могильник XV ст. (рис. 5).

У межах Києва більш ніж сто років тому досліджена В. Хвойкою Кирилівська стоянка віком 15 тис. р. Однак історію Києва, як конкретного населеного пункту, починають не з мисливців на мамонтів чи зарубинецьких поселень на Оболоні, а з ранньосередньовічного селища празької культури на Старокиївській

Рис. 5. Огринь 8 — 2018. Мусульманське поховання XV ст. під закладкою з плінфи

горі, яке переросло в селище VIII—IX ст. з оборонними валами. На основі останнього формувалися найдавніші міські структури верхнього міста княжого Києва X ст., безперервний розвиток якого простежується до нашого часу.

Тобто вік міста визначається безперервною тяглістю його розвитку як населеного пункту. Такої тяглості від давньоруського поселення XI—XIII ст. в гирлі Самари до Катеринослава кінця XVIII ст. не простежено. Тому починати місто Дніпро з Огриньського поселення все одно, що вважати першими киянами палеолітичних мисливців на мамонтів Кирилівської стоянки, чи починати історію Риму з неандертальців, що мешкали 40 тис. р. тому на мустьєрській стоянці, дослідженій в межах міста Рим.

І взагалі, чи було Огринське поселення кінця XI — початку XIII ст. містом, як це нерідко стверджується у краєзнавчій літературі? Безумовно, це найбільше і найбагатше руське поселення у Надпоріжжі, загальна площа якого сягала 15 га (Козловський 1990, с. 7). Однак, місто відрізняється від селища не лише великими розмірами, але й міською структурою. У середньовічних містах, зазвичай, є посад та укріплена цитадель (городище), ремісничі та торговельні райони, аристократичні квартали, культово-духовні споруди тощо. Подібна міська структура поки що на Огрині не простежена. Археологічні матеріали переконливо свідчать, що Огринське поселення за струк-

турою і господарчими функціями було великим ремісничо-торгівельним селищем. Його населення не лише обслуговувало торговельні шляхи в місці їх перетину перед порогами, але також займався вирощуванням корів, кіз, овець, свиней, землеробством, рибальством.

Який же статус в історії міста Дніпра мають численні старожитності первісної доби з території міста? Маються на увазі палеолітичні знахідки на правому високому березі Дніпра, землянки мезоліту, енеолітичний могильник, численні артефакти доби неоліту, бронзи, скіфо-сарматського періоду, ранньослов'янські та давньоруські поселення, татарський могильник XV ст. з Огрині тощо. Усе це ще не історія міста, а його багата передісторія, в якій брали участь різноманітні племена і народи, починаючи від неандертальців та кроманьйонців палеоліту і закінчуючи козаками і татарами Нової доби.

Таким чином, археологічні матеріали не дозволяють простежити тяглість культурно-історичного розвитку від руського поселення XI—XIII ст. до сучасного мегаполіса Дніпра. Більш перспективним видається подавнення витоків міста від нині існуючої імперської версії заснування Катеринослава однойменною царицею до часів Нового Кодака XVII ст. чи козацького містечка Самарь XVI ст., що пропонують професори Ю.А. Мицик та І.Ф. Ковальова. Більше того, факти і аргументи згаданих дослідників ви-

даються достатньо переконливими, щоб переглянути стару імперську версію заснування м. Дніпро указом імператриці 1776 р. і опустити історичне коріння міста принаймні до часу заснування Кодацької фортеці у 1635 р. чи до першої згадки козацького містечка Самарь у 1576 р. Збільшення віку м. Дніпра на 150—200 р., на нашу думку, видається науково коректним.

Висновки

Здається не випадковим, що розквіт Огринського поселення збігся з перемогами київських князів над половцями на початку XII ст. У цей час під проводом Володимира Мономаха поновлено контроль Києва над торговим шляхом по Дніпру до Чорного моря. У 1103 р. руські дружини «на конях і в лодях прийшли нижче порогів і стали в Протовчах, на Хортичм острові». З Хортиці військо рушило на схід і розбило половців на р. Молочна (літописна р. Сутінь). У наступні роки Володимир Мономах разом із сином Мстиславом «загнав половців за Дон, за Волгу, за Яїк», як сповіщає Іпатівський літопис.

Руське селище на Огріні не має земляних укріплень, а знахідки зброї в його культурному шарі нечисленні. Це свідчить про відносно мирне життя на Огріні в XII ст. Однак, на початку XIII ст. Київ знову втратив контроль над Передпоріжжям. І сталося це через новий наступ Степу на Русь, коли монголо-татарські орди, покляли край самому існуванню Огринського поселення. Про ці драматичні події свідчать численні згарища та чорний від деревного вугілля культурний шар пам'ятки. Відсутність на поселенні кераміки другої половини XIII ст. свідчить, що скоріш за все, воно припинило своє існування внаслідок спалення монголами у 1223 чи 1240 рр.

Матеріали пізнього середньовіччя, які б доводили подальший розвиток «міста русичів» на Огріні 8, практично відсутні. До цього часу належать хіба що кілька характерних «плінфових» татарських поховань XV ст. (рис. 5). До речі, неодноразово згадувана в літературі давньоруська плінфа з Огріні могла бути зовсім не руською, а більш пізньою татарською. Іншими словами, пізньосередньовічні матеріали у відповідних шарах поселення Огринь 8 надто нечисленні, щоб розмішувати тут пізньосередньовічне місто, яке нібито стало спадкоємцем киеворуського поселення і попередником Катеринослава.

Отже, спроба локалізації літописного Пересіченя в гирлі Самари знаходиться на стадії

робочої гіпотези, яка потребує нових фактів і переконливих аргументів. Щодо 1000-ліття м. Дніпро, то подібні твердження поки що за межами наукової логіки у сфері сміливих фантазій.

Невизнання давньоруського поселення на Огріні археологічним відповідником літописного Пересіченя не заперечує його інтерпретацію як потужного торгівельно-ремісничого центру з обслуговування торгових шляхів на їх перехресті. Саме цим пояснюється відносно багатство і специфіка археологічних матеріалів XI—XIII ст. з Огринського поселення, справжня назва якого поки що лишається невідомою.

Сам феномен багатих руських поселень XII ст. у гирлі Самари, схоже, пов'язаний з поверненням контролю княжого Києва над торговельним шляхом по Дніпру на південь Володимиром Мономахом та його наступниками аж до приходу монголів на початку XIII ст. Протісний культурний, економічний, політичний зв'язок Передпоріжжя у XII — на початку XIII ст. з княжим Києвом свідчить велика подібність матеріальної культури Огріні 8 та інших поселень регіону з культурою Київщини XII ст. Ця ж подібність свідчить на користь домінування руського населення, зокрема численних переселенців з Середнього Подніпров'я, у Передпоріжжі в зазначений час. Звичайно, це не виключає проживання степовиків та бродників серед руських мешканців Огріні, хоча степові впливи в культурі поселення, судячи з археологічних матеріалів, в цілому невиразні. Зокрема, нечисленність кісток коня серед остеологічних решток, можливо, є непрямим свідченням про незначну роль степового елемента серед мешканців селища.

Під час роботи експедиції з'ясувалося, що перед науковцями Дніпропетровщини стоїть нагальне і надзвичайно актуальне завдання — визначення віку м. Дніпро, часу його виникнення. Сучасна імперська версія його заснування указом імператриці Катерини II виглядає штучною, політизованою і такою, що не відповідає історичним та археологічним даним. Вже зазначалося, що вік населеного пункту (міста чи селища) визначається тяглістю його безперервного розвитку, а не указами царів чи імператорів. А Катеринослав засновано Катериною II з містечка Новий Кодак, як про це недвозначно значиться в описі Катеринославського намісництва під 1784 р. Історичне коріння центру Кодацької паланки Нового Кодака сягає початку XVII ст., часів заснування фортеці Кодак із посадом, як це переконливо показав Ю.А. Мицик. Досить перспективною з

наукової точки зору виглядає і версія І.Ф. Ковальової, яка вбачає предтечу м. Дніпро в козацькому містечку Самарь, уперше згаданому в указі Стефана Баторія гід 1576 р.

Таким чином, якщо спроба вивести м. Дніпро зі столиці уличів літописного Пересіченя початку X ст. виглядає як смілива фантазія, то подавлення часу зародження міста до початку XVII ст. чи навіть XVI ст., за Ю.А. Мициком та І.Ф. Ковальовою, досить переконливі, бо відповідають сучасному стану історичних та археологічних джерел. Принаймні висновок про витоки сучасного мегаполіса Дніпро в XVII чи XVI ст. науково коректніші ніж нині діюча імперська версія заснування міста.

Києворуське поселення на Огриньському півострові — унікальна пам'ятка археології та історії України, яка потребує подальшого комплексного дослідження та охорони від руйнування антропогенними та природними факторами.

Археологічна експедиція «Києво-Могилянської академії» широко вдячна за допомогу партнерам проекту: ТОВ «БДО», ТОВ «Інтернет-реклама РІА», ТОВ «Розетка», АТ «Райффайзен Банк Аваль», без якої археологічні дослідження на Огриньському півострові у 2018 р. не відбулися б. Також дякуємо директору КП «Етнографічні парки Дніпра» к. і. н. Д.Г. Каюку за велику допомогу в організації побуту експедиції.

Окрема подяка співробітникам відділу давньоруської археології Інституту археології НАНУ О.П. Моці, А.О. Козловському, Т.Ю. Гошко, А.В. Петраускасу, В.К. Козюбі, Н.В. Хамайко за корисні консультації по добутих експедицією матеріалам XI—XIII ст.

- Барсов Н. Очерки русской исторической географии: География начальной летописи. Варшава, 1885.
- Бінкевич В.В., Камеко В.Ф. «... Град ім'ям Пересічень»: Краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпорожжя. Дніпропетровськ, 2008.
- Вортман Д.Я. Китаїв і літописний Пересічень. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Історичні студії*. Київ, 1998, вип. 3, с. 12—17.
- Добровольский А.В. Восьма Ігринська неолітична стоянка. *Археологічні Пам'ятки УРСР*. Київ, 1949, т. II, с. 243—252.
- Ковальова І.Ф. Козацькі пам'ятки Присамар'я за археологічними дослідженнями. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009, вип. XXVI, с. 130—133.
- Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIII ст. Київ, 1990.
- Котляр М.Ф. Хто ж такі бродники? *Український історичний журнал*. 1969, № 5, с. 95—101.
- Миллер М.А. Памятники родового общества на Игринском полуострове. *Проблемы истории докапиталистических обществ*. Москва, 1935, № 9—10, с. 162—178.
- Надеждин Н. О местоположении древнего города Пересечена, принадлежащего народу угличам. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1844, т. 1, с. 243—256.
- Петрашенко В.О. Про локалізацію літописного Пересіченя. *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР*. Київ, 1989, с. 175—176.
- Рабинович Р.А. О бессарабской локализации летописного Пересечена. *Древнее Причерноморье: Сборник статей, посвященных 85-летию со дня рождения профессора П.О. Карышковского*. Одесса, 2006, с. 176—181.
- Рыбаков Б.А. Уличи (историко-географические заметки). *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1950, № 35, с. 3—7.
- Телегін Д.Я. Ігринське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи. Луганськ, 2002.
- Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII ст. Київ, 1980.
- Шатров М.О. Город на трёх холмах. Днепропетровск, 1969.

Надійшла 18.09.2018

Leonid L. Zalizniak

D.Sc., professor, head of the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-8924-8122, zaliznyakl@ukr.net

“RUS CITY NAMED PERESECHEN” IN DNIPRO CITY AND ARCHAEOLOGICAL REALITY

The multi-layered monument Ohrin 8 since it has been discovered in the 1930-ies had been repeatedly investigated by different archaeological expeditions. The unique dug-outs of Mesolithic time were investigated at Ohrin 8 site by the expedition headed by D. Telehin in 1970—80-ies. The Mesolithic dwellings of the settlement were overlaid by a thick layer with rich Kyiv-Rus materials of the XI—XIII centuries. National university “Kyiv-Mohyla academy” archaeological expedition revealed large collection of materials of the XI—XIII centuries during works at the settlement in 2018. Author of the article gives a short cultural and historical interpretation of medieval materials of the monument.

Part of researchers sees in Kyiv-Rus settlement on the Ohrin peninsula an archaeological accordance to the capital of Uliches tribe to the annalistic city Peresichen, mentioned in the Novhorod chronicle under 937—940. The article contains a critical analysis of this hypothesis, the supporters of which see in Kyiv-Rus settlement on Ohrin peninsula direct forerunner of modern Dnipro city megalopolis.

In opinion of the author a trade-handicraft settlement of the XI—XIII centuries at Ohrin bay ashore served the important knot of trade-routes on the Dnieper River highway immediately in front of overcoming by the ships of dangerous river

thresholds. A settlement had been prospered under control by Kyiv principality of the Dnieper water-way and it was burned by Mongols in the first half of the XIII centuries.

К е у о р д с: *Ohrin 8 settlement, Kyiv-Rus, Dnieper thresholds region, Peresichen, Dnipro city.*

Л.Л. Зализняк

*Доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом археологии каменного века
Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-8924-8122, zaliznyakl@ukr.net*

«ГРАД РУСИЧЕЙ ИМЕНЕМ ПЕРЕСЕЧЕН» В г. ДНИПРО И АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ

Многослойный памятник Огринь 8 с момента своего открытия в 30-х годах XX ст. неоднократно исследовался разными археологическими экспедициями. Наибольшую известность ему принесли уникальные землянки мезолитического времени, исследованные экспедицией Д.Я. Телегина в 70-80-х годах прошлого века. Мезолитические жилища поселения перекрыты мощным слоем с богатыми киеворусскими материалами XI—XIII в. Археологическая экспедиция Национального университета «Киево-Могилянская академия» в ходе работ на поселении в 2018 г. получила большую коллекцию материалов XI—XIII ст. Автор статьи делает попытку культурно-исторической интерпретации средневековых материалов памятника.

Часть исследователей видит в киеворусском поселении на полуострове Огринь археологическое соответствие столице племени уличей летописному городу Пересичен, упомянутому в Новгородской летописи под 937—940 г. Статья содержит критический анализ этой гипотезы, сторонники которой видят в киеворусском поселении на Огринском полуострове прямого предтечу современного мегаполиса г. Днепр. По мнению автора статьи, торговое-ремесленное поселение XI—XIII ст. на берегу Огринского залива обслуживало важный узел торговых путей на Днепровской речной магистрали непосредственно перед преодолением судами опасных порогов. Поселение процветало в период контроля княжеским Киевом Днепровской водной магистрали, и было сожжено монголами в первой половине XIII в.

К л ю ч е в ы е с л о в а: *поселение Огринь 8, Киевская Русь, Надпорожье, Пересечен, г. Днipro.*

References

- Barsov N. Ocherki russkoi istoricheskoi geografii: Geografiia nachalnoi letopisi. Varshava, 1885.
- Binkevich V.V., Kameko V.F. “Hrad imiam Peresichen”: Kraieznavchi narysy pro pamiatky Nadporozhzhia. Dnipropetrovsk, 2008.
- Dobrovolskyi A.V. Vosma Ihrinska neolitychna stoiianka. *Arkheolohichni Pamiatky URSR*. Kyiv, 1949, II, pp. 243-252.
- Kotliar M.V. Khto zh taki brodnyky? *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*. 1969, no. 5, pp. 95-101.
- Kovaliova I.F. Kozatski pamiatky Prissamaria za arkheolohichnymy doslidzhenniamy. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizhskoho natsionalnoho universitetu*. 2009, XXVI, pp. 130-133.
- Kozlovskiy A.O. Istoryko-kulturnyi rozvytok Pivdennoho Podniprov'ia v IX-XIII st. Kyiv, 1990.
- Miller M.A. Pamiatniki rodovogo obshchestva na Igrenskom poluostrove. *Problemy istorii dokapitalisticheskikh obshchestv*. Moskva, 1935, 9-10, pp. 162-178.
- Nadezhdin N. O Mestopolozhenii drevnego goroda Peresechena, prinaldezhashchego narodu uglicham. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*. Odessa, 1844, Band 1, pp. 243-256.
- Petrashenko V.O. Pro lokalizatsiiu litopysnoho Peresichena. *Problemy istorii ta arkheolohiiu davnoho naseleння Ukrainkoi RSR*. Kyiv, 1989, pp. 175-176.
- Rabinovich R.A. O bessarabskoi lokalizatsii letopisnogo Peresechena. Drevnee Prichernomore: *Sbornik statei, posviashchennykh 85-letiiu so dnia rozhdeniia professora P.O. Karyshkovskogo*. Odessa, 2006, pp. 176-181.
- Rybakov B.A. Ulichy (istoriko-geograficheskie zametki). *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kul'tury*. 1950, no. 35, pp. 3-7.
- Telehin D.Ya. Ihrenske poseleння na Podniprovii ta problema zhytlobuduvannya v mezoliti Skhidnoi Yevropy. Luhansk, 2002.
- Tolochko P.P. Kiev i Kievskaiia zemlia v epokhu feodalnoi razdroblennosti XII-XIII st. Kiev, 1980.
- Shatrov M.O. Gorod na trekh kholmakh. Dnepropetrovsk, 1969.
- Vortman D.Ya. Kitaiiv i litopysnyi Peresichen. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universitetu “Kyievo-Mohylianska akademiia”*, Istorychni studii. Kyiv, 1998, no. 3, pp. 12-17.